

Боян Знеполски

ГРАЖДАНСКИТЕ ПРОТЕСТИ В БЪЛГАРИЯ:
ЛИПСВАЩАТА СОЦИАЛНА КРИТИКА

Историята на социалните граждански протести в България през последните два десетилетия все още не е написана. Основна причина за това е, че категория на *социалното*, както и жанра на *социалната критика* останаха маргинални през целия период на т.нар. преход. Те продължават да са маргинални дори и днес, след световната финансова криза и протестната вълна от 2013г. Очевидно енергиите се изтекли към други категории и дискурсивни жанрове, на чийто фон позоваването на «социалното» изглежда анахроничен жест.¹

Един преглед на публикациите, посветени на гражданското общество в България, учудва с почти пълната липса на интерес към гражданските протести преди 2013 г. Те практически отсъстват от дефинициите на гражданското общество², което се определя основно с третия сектор, обединяващ различните по профил неправителствени организации. В редица *policy papers*, анализиращи дейността на българските НПО, се изтъкват две основни, показателни характеристики на третия сектор в България: 1) НПО изпълняват популяризаторски и педагогически функции: те са елитарни структури, които се стремят да формират «отгоре надолу» липсващата в българското общество гражданска култура; 2) НПО допълват държавните институции или компенсират тяхната неефективност при доставянето на определени услуги на гражданите (в областта на социалното подпомагане, справянето с бедността и

¹ Вж. статията на Чавдар Маринов, *National myths in post-communist Bulgaria and their criticism*, В: *Negotiating "Nation" and "Society": The Public Sphere in Post-Communist Bulgaria*, *Euxeinos/2/2011*, Newsletter of the Center for Governance and Culture in Europe, University of St. Gallen, Switzerland, с. 5-12.

² Единствено в малката теоретична книжка на проф. Фотев, издадена в началото на 90-те, откриваме кратка глава за «гражданското неподчинение». Вж. Георги Фотев, *Гражданското общество*, София, Българска академия на науките, 1992, с. 47-51.

обучението).³ Колкото и значими да са тези задачи, колкото и граждански полезни да са НПО (да приемем, че е така), те не могат обаче да изчерпят понятието за гражданско общество. Остава открит въпросът за гласовете, идващи «отдолу»? Дали те изобщо отсъстват от социалното пространство или пък българската публичност не им отрежда достатъчно място, не ги проблематизира, не е в състояние да открие реформаторския им потенциал?

Прегледът на събитията от последните години ни убеждава, че проблемът произтича по-скоро от стандартите на българската публичност, отколкото от самите граждански протести. Дори да оставим настрана големите политически вълнения на 90-те (митингите през 1989-1990, съпътствали падането на комунистическия режим; голямата студентска стачка от лятото на 90-а; големият граждански протест през зимата на 1997-а, довел до падането на правителството на социалиста Жан Виденов), установяваме, че през последните години в България е имало поне няколко значими прояви на социален протест: стачката на шофьорите от обществения транспорт в София (пролетта на 2007-а); стачката на лекарите от болница «Пирогов» (лятото на същата година); протестите на земеделските стопани (лятото на 2008-а); протестите на преподавателите и студентите от Софийския университет и други софийски висши учебни заведения (есента на 2010-а) т.н.

Сред тези протести, като изключим протестната вълна през 2013-а, най-значим бе националната стачка на българските учители от есента на 2007-а (най-големият протест въобще в историята на синдикалното движение в България). Учителите се обединиха около призива «Достоен труд, достойно заплащане» и издигнаха искането за сто процента увеличение на заплатите. Стачката продължи повече от месец (от края на септември до първите дни на ноември); тя беше ръководена от три синдиката (Синдиката на българските учители, Подкрепа и КНСБ); в нея участваха между 80-90% от българските

³ Вж. Д. Андреева, И. Душкова, Д. Петкова, Д. Михайлов, *Гражданско общество без гражданите. Оценка на българското гражданско общество (2003-2005)*, София, Болкан «Асист», 2005, с. 11-14.

учители (към 10 октомври единният стачен комитет заяви, че процентът на стачкуващите е достигнал 96%); на 11 октомври единният стачен комитет организира национален митинг-протест в центъра на София, в който взеха участие 75 хил. души (по сведения на синдикатите).

Анализирайки медийните реакции към тази значима проява на българското гражданско общество, можем да добием по-обща представа за това как е структурирана българската публичност по отношение на гражданските протести и социалните проблеми: какви са основните гласове по тази тема, какво е съотношението на силите между тях. Този анализ би ни помогнал и да разберем защо гражданските протести все още са маргинални събития по отношение на себеразбирането и себеконструирането на българското общество.⁴

Експертите срещу гражданското общество

Учителската стачка беше интерпретирана в българската преса не като значим граждански протест и социално събитие, което поставя ценностни въпроси - за ценността на образованието в българското общество, за ценността на учителския труд, - а като чисто финансово събитие, което засяга преди всичко бюджета на страната, тъй като учителите претендираха за увеличение на заплатите. Затова медиите се обърнаха най-вече към финансовите експерти, които трябваше да разяснят залозите на стачката пред българската публика. В многото интервюта и анализи, които финансисти от различни политически цветове дадоха за пресата, се забеляза учудващо единомислие, което може да се обясни с общата институционална култура. Голяма част от медийно изявените български финансисти са завършили Университета за национално и световно стопанство в София, а някои от тях са и преподаватели в същия университет. Характерно за историята на тази институция е нейната рязка идеологическа преориентация след 1990-а. В периода 1953-1990 университетът се нарича Висш икономически институт «Карл Маркс», в който се преподават принципите на

⁴ В тази връзка можем да изтъкнем, че за редица интелектуални традиции – например социологията на действието на Ален Турен или критическата социална теория на Аксел Хонет – обществата разбират себе си и реформират себе си въз основа на гражданските протести, социалните движения, борбите за признание.

плановото социалистическо стопанство. През 1990-а той бе преименуван на Университет за национално и световно стопанство (УНСС), който бързо, без особени рефлексивни усилия, възприе принципите на пазарната икономика. Именно възпитаници на този университет днес са сред най-убедените привърженици на идеята, че свободните пазари трябва да погълнат всички обществени сфери. Подобна промяна само привидно е радикална: действително, рязко се промени идеологическото съдържание, но се запази традицията на догматично придържане към поредната доминираща идеология. Между двата етапа съществува приемственост и в друго, по-важно отношение: «системния» подход в анализите на икономиката и обществото, който не включва в сметките си активността на гражданите. Ако за привържениците на «плановата икономика» развитието на страната се решава на пленумите на Българската комунистическа партия; за привържениците на неограничената «пазарна икономика» то зависи изцяло от безпрепятственото функциониране на пазарните механизми. Общото в двата случая е, че гражданските движения и стачните действия се разглеждат в еднаква степен като проява на субективен произвол, непредвидена и нежелана турбуленция, която застрашава сигурността на системата и трябва бързо да бъде отстранена.

Позицията на Емил Хърсев, преподавател в УНСС, banker и известен медиен коментатор, е представителна за пазарния екстремизъм на мнозинството от финансови експерти, анализирали стачката на българските учители през есента на 2007-а.⁵ В основата ѝ е противопоставянето между пазара и държавата и по-конкретно идеята, че «пазарът е по-ефективен от държавата». Всички обществени сфери се определят принципно като пазарни сфери, не се допуска съществуването на сфери на обществените услуги, в които пазарните принципи не могат да бъдат прилагани като другаде или имат ограничено приложение. Дори образованието и здравеопазването са разглеждани като пазарни сфери, подобни на всички останали, но които държавата неправомерно е откъснала от пазара, превръщайки ги в «сектори на благотворителност». Всички социални

⁵ Интервю с финансиста Емил Хърсев, *Ако хазната се изпразни, нацията какво ще прави*, в-к «Труд», 03.10.2007, с. 12-13.

проблеми, образователните включително, произлизат от нарушаването или ограничаването на пазарните механизми и тяхното решаване зависи единствено от това дали пазарът ще възстанови (или установи) върховенството на своя основен принцип - *ефективността*. Накратко, според Хърсев, проблемите на едно общество – на обществото като цяло или на отделни негови сектори – се свеждат до проблеми на ефективността. Този принцип се противопоставя и изключва други конкурентни принципи, какъвто например е *справедливостта*. Финансовите експерти в лицето на Хърсев не оспорват (конституционното) право на стачка, дори не оспорват справедливостта на исканията на българските учители, те оспорват самия принцип на стачните действия. Стачниците допускат, така да се каже, «онтологична грешка», защото социалният свят е воден (и трябва да бъде воден) от принципа на ефективността, не от принципа на справедливостта, който е субективен, произволен, тоест контрапродуктивен.⁶ Хърсев открито заявява това в своето интервю: «Проблемът не е в справедливостта на исканията на учителите, не е в това дали те могат да бъдат удовлетворени, а в обществената динамика, която би се получила, ако по този начин се решават конфликтите в обществото.» Практиката на стачката «означава обществото да излезе от нормалния пазарен ритъм и да тръгне да решава въпросите си и извънпазарни средства». А това би довело до делегитимиране на властта, до разпад на самото общество и връщане към състоянието на война на всеки срещу всеки.

Ако стачката все пак има някакъв смисъл, според Хърсев той идва от ролята ѝ на индикатор за проблемите в българското образование, които обаче не могат да бъдат решени чрез стачни действия и претенции за справедливост. Те ще бъдат решени тогава, когато българското образование бъде подложено на обективните и безпристрастни механизми на пазара, тоест «когато кабинетът напусне социалната си функция, уволни между 30 и 50% от тях [учителите] и

⁶ В същото интервю Хърсев твърди следното за стачкуващите учители: «Да, учителите са жертви. Жертви са на собствената си латентност, на собствената си жизнена позиция досега». Същевременно той поставя под въпрос синдикатите от гледна точка на управленската рационалност: «Синдикалните организации не винаги са рационални, но тяхната работа не е да са рационални. Не е тяхна работа да мислят как да управляват държавата.»

увеличи заплатите на останалите, които ще дават конкурентен продукт на обществото».

Финансовите коментатори са почти единодушни, че за да стане ефективно, българското образование трябва да бъде децентрализирано и приватизирано. А за да имаме адекватно отношение към него, трябва да се научим да го разглеждаме според логиката и термините на пазара. Определяйки неговите цели, експертите използват термини, заимствани изцяло от производството и пазара на стоки. За образованието трябва да се мисли като за пазар на качествени образователни продукти, формиращи компетентности с пазарна стойност. Като специфична производствена сфера, основното му назначение е да предоставя «знания и умения, които повишават гъвкавостта и приспособимостта на хората» към променящите се условия на трудовите пазари. Този експертен жаргон прави впечатление с почти параноичното избягване на каквато и да било идея за общност, тъй като намесата на подобна фикция би изопачила «чистото» функциониране на пазарните механизми. Според финансистите образованието е процес, протичащ изцяло в свят на индивиди: учителите са диференцирани според качествата и усърдието им на индивиди; те предлагат продукти, усвоявани индивидуално от учениците според техните качества и амбиции; тези продукти спомагат да са формират индивидуални професионални качества, които впоследствие да бъдат реализирани също индивидуално на пазара на труда.

Основна стратегия за делегитимиране на учителската стачка, прилагана на финансовите коментатори, бе индивидуализирането на стачниците, разграждането на колективното и солидарно действие на една професионална общност до заинтересовани действия на отделни индивиди, които трябва бъдат разглеждани винаги поотделно, в зависимост от личните им професионални качества. Един икономически коментатор⁷ постави под въпрос всякакви колективни действия, каквито са стачките, и всички професионални организации, каквито са синдикатите, защото те са форми за оказване на натиск

⁷ Димитър Чобанов, *Учителите – по-високи заплати, същото образование*, в-к «Дневник», 18.09.2007, с. 12-13.

и за нагнетяване на социалното напрежение, възпрепятстващи или изопачаващи единствената легитимна форма на договаряне на трудови отношения, а именно - «индивидуалното доброволно договаряне между работодатели и служители». Очевидно, според този анализатор, стачката представлява мистификация, защото в нея участват всякакви учители – високо квалифицирани и ниско квалифицирани, съвестни и мързеливи, - които в професионално отношение са твърде различни. В този смисъл и самата учителска общност представлява мистификация, която е възможна единствено поради факта, че училищата са на държавно финансиране и всички учители са третираны незаслужено по един и същи начин. Подчиняването на училищата на пазарните механизми би имало двоен благотворен ефект – всеки учител би получил заплащането, което заслужава, а от друга страна, диференцираното заплащане би премахнало илюзията за общност на учителите и опитите да се отстояват колективни искания чрез стачни действия.

Анализирайки учителската стачка, финансовите коментатори използват чисто количествени показатели: Колко души стачкуват? Каква сума искат? Как подобна сума би се отразила на бюджета? Осчетоводяването на стачката безспорно е релевантно от гледна точка на финансовото ѝ измерение, но само по себе си то не може да даде отговор на въпроса: Как да разбирате тази конкретна стачка? А следователно и на въпроса: Как адекватно да се отнасяме към нея?⁸ Ако изхождаме единствено от количествени показатели, губим измерението на професионалната специфика: дали става дума за стачка на учители или на железопътни служители, за стачка на лекари или на селски стопани в крайна сметка е без значение. Но по-важното в случая е, че губим моралното измерение, а именно чувството на унижение, на професионална малоценност, на социална маргиналност, които бяха основни мотиви на стачниците. Експертите успяха да «измерят» стачката, но поради херменевтичната (и морална) нечувствителност на инструментите им, не успяха

⁸ Пример в това отношение може да бъде статията на Георги Ангелов, *Има ли пари за учителски заплати*, в-к «Дневник», 04.10.2007, с. 12-13.

да «схванат» смисъла ѝ. Именно затова се стига до неразбирателство: конкретните морални претенции на учителите – че се чувстват унижени в качеството им на учители – бяха набързо приравнени (и по този начин обезценени) до абстрактните претенции на всички консуматори да консумират повече. Лозунгът на стачниците: «Достоен труд, достойна заплата» получи в отговор от политиците и експертите: «Бъдете по-ефективни и ще получите по-високи заплати». Парадоксалното е, че във въображението на експертите парите имат изключително значение, но строго ограничена употреба. Смята се, че трябва да се използват единствено като възнаграждение за ефективност, а не се допуска, че могат да бъдат използвани и за «морални» цели: да се възстанови достойнството, себеуважението, чувството за справедливост на една професионална група.⁹ Но подобна перспектива очевидно изисква съвсем различна философия, разглеждаща образованието както от гледна точка на социалните му условия, така и от гледна точка на социалните му въздействия.

La confusion des clercs

Стачката като форма на гражданско неподчинение се оказва чужда на категориалния репертоар на изявените български интелектуалци. Социализирани в епохата на социализма, тези популярни преподаватели и изследователи, притежаващи значителна академична култура, но слаби граждански рефлексии, реагираха с объркване и недоверие на учителската стачка. Според някои от тях учителите би трябвало да бъдат по-радикали и да вдигнат бунт, според други, да бъдат по-смирени и да служат безропотно на професионалния си дълг. Във всеки случай регламентираният протест, изискващ по-високо заплащане на труда, им се стори или прекалено арогантен или прекалено смирен.

Разбира се, за разлика от финансовите експерти, интелектуалците, всички те от хуманитарните науки, не се противопоставиха категорично на

⁹ Оставам настрана въпроса за това, дали по този начин, макар и индиректно, не се създават условия за по-висока ефективност на образованието.

стачката, но застанаха объркано разкрячени между колебливата подкрепа за позицията на експертите¹⁰ и колебливата съсловната солидарност. Но както експертите, така и интелектуалците отхвърлиха претенциите на стачниците за по-високо заплащане: експертите – защото учителите не са го заслужили с качествен образователен продукт; интелектуалците – защото претенцията за пари е принципно недостойна. Професор Никола Георгиев, известен преподавател по теория литературата от Софийския университет, твърди следното за стачката: «Да, заплатите са ниски, но когато първото, за което учителят стачкува, са парите, това поставя съсловието в неблагоприятна светлина в очите на родителите [...] С искането за повече пари ние, учителите, сваляме част от ореола си.»¹¹ Според Никола Георгиев самата стачка като форма на граждански протест е унижителна: «Стачка означава: Моля ви се, дайте ми повече пари!» Или: «Намалете ми работния ден!» При стачката слабият се показва още по-слаб». Макар да е солидарен с каузата на стачниците, професор Георгиев пледира за естетически по-висши форми на протест, като бунта например. Само донякъде сходна е позицията на Андрей Пантев, професор по модерна българска история в Софийския университет и бивш депутат от парламентарната група на левицата. Андрей Пантев се разграничава от експертите, които искат да превърнат образованието в пазар на стоки: «Отказвам да бъда продавач, а студентите ми да са клиенти. Защото образованието е много повече от пазарна услуга.»¹² Но същевременно, по същите причини, той отхвърля и претенциите на учителите за по-високи заплати: «От друга страна, този яростен акцент единствено върху парите почти отдръпна обществените настроения, които бяха изцяло в полза на учителя.» Така Пантев се дистанцира както от експертите, така и от учителите, смятайки, впрочем напълно погрешно, че те споделят една и съща логика, а именно: вкарват образованието в меркантилността на стоково-паричните

¹⁰ Вж. интервюто с проф. Георги Марков, директор на Института по история към БАН, *Не искам пак да ставам милионер*, в-к Труд, 11.10.2007, с. 12-13.

¹¹ *Стачката вече се превърна в просия*, интервю с проф. Никола Георгиев, в-к Труд, 09.10.2007, с. 12-13.

¹² *Учениците не са клиенти*, интервю с проф. Андрей Пантев, в-к Труд, 24.10.2007, с. 12-13.

отношения, заличавайки нравственото му измерение. За разлика от проф. Георгиев, той не предлага бунт, а смирение в духа на възрожденския идеал за българския учител, посветен всеотдайно на една благородна, но неблагодарна професия: «... да бъдеш учител е съдба, която не винаги е благодарна. В тази неблагодарност се състои главната същност на благородството на учителската професия.»

В реакциите на българските интелектуалци към учителската стачка предразсъдъците на възрожденския идеализъм, изискващ безкористна отдаденост на делото, резонираха с предразсъдъците на социалистическия морализъм, осъждащ проявите на материален интерес, и в крайна сметка доведоха до дистанциране от стачката. Интелектуалците заявиха принципната си съпричастност към учителското съсловие, но поставиха такива ограничителни условия към стачката - да не бъде политизирана, да няма финансови претенции и пр., - които, ако бяха изпълнени, биха я лишили от всякакъв смисъл. В тяхната неспособност да се солидаризират със собственото си съсловие откриваме следи и от чувството на елитарност, поставящо интелектуалците по-близо до политическите елити отколкото до обикновените учители.

Маргиналните гласове на подкрепата

Експертният дискурс за стачката страда от един основен дефицит: в него не се споменава, че образованието може да служи за създаване на социална среда, на социални връзки, че в един по-общ план то произвежда не просто професионални умения, а «(въз)произвежда» общество, колкото и опростено да звучи този израз. Подобна перспектива наистина се появява в медийните дебати около стачката, но в едно писмо на солидарност, подписано от цял випуск ученици, завършили софийската математическа гимназия, в подкрепа на някогашните им учители.¹³ Именно в това писмо, а не в експертните анализи на финансистите, ситуацията на учителите е разбрана проникателно и учителите са

¹³ «На учителите с любов», в-к «Дневник», 05.10.2007, с. 8-9.

получили достойно признание: признание за това, че са направили учениците си «конкурентноспособни на всички европейски, американски и каквито щете още младежи...», но и признание, че те «не са били само техни преподаватели (...), но и техни ПРИЯТЕЛИ», признание, че «с упоритост и искрена любов към своята работа те – българските учители, продължават похода срещу простотията, неграмотността и безхаберията в България – една истински патриотична и заслужаваща поклон и уважение дейност, която с убеденост бихме казали, че НЕ съответства по никакъв начин на тяхното заплащане». В това писмо на учениците учителската професия е разбрана и оценена в много по-широкия спектър на своите мотиви, но и в много по-богата гама на своите социални измерения. Образованието е не просто процес на успешно предаване на професионални знания, а процес на общуване и взаимно ангажиране на учители и ученици, в хода на който се създават ценностни нагласи и социални умения, правещи възможна включително и успешната бъдеща професионална реализация на учениците.

Вероятно звучи парадоксално, но от политическите партии онези, които застанаха категорично на страната на стачкуващите учители, бяха популистите от «Атака».¹⁴ Без да пропускаме националистическите тонове в реториката им¹⁵, нито да омаловажаваме факта, че съвсем естествено е популистите целенасочено да подкрепят протестите на обикновените хора срещу политическата класа, трябва да отбележим, че в конкретния случай подкрепата на «Атака» изглеждаше уместна и убедителна. Националистическа, ксенофобска и антисемитска по своята идеология, по отношение на учителската стачка партията на Волен Сидеров прояви по-голяма социална чувствителност от политическите от управляващата тогава тройна коалиция, а също и от повечето медийни анализатори. В едно свое изказване пред парламента Сидеров застана

¹⁴ Вж. статията на Nadege Ragaru, *Voting for the Xenophobic Party « Ataka » in Bulgaria. Reshaping Symbolic Boundaries after Socialism*, В: Negotiating “Nation” and “Society”: The Public Sphere in Post-Communist Bulgaria, *Euxeinos/2/* 2011, Newsletter of the Center for Governance and Culture in Europe, University of St. Gallen, Switzerland, с. 13-20.

¹⁵ Тези тонове се усетиха ясно например в обвиненията, изказани от различни представители на «Атака», че политическите намират пари за ромите или за закупуване на френска военна техника, но не намират пари за българските учители.

зад исканията на стачкуващите учители, признавайки моралното измерение на техния протест и призовавайки те да бъдат разбрани и подкрепени именно като хора, които се чувстват унижени и се борят за достойнството си.¹⁶ Тази констатация свидетелства не само за нишите, в които се разполага българският популизъм, но и за ограниченията на съвременната българска демокрация. Българското общество все още не се е научило да разбира и да реформира себе си, вслушвайки се в гласовете, идващи «отдолу» - гласовете на гражданския протест.

Учителската стачка от есента на 2007-а завърши с частичен успех на учителите, които получиха увеличение на заплатите, макар и не в исканите от тях размери. Но стачкуващите изгубиха символната борба за признанието. Тогавашното правителство отстъпи пред исканията им, но не по убеждение, а защото стачката бе масова и продължителна, защото имаше опасност да застраши политическата стабилност, защото имаше и прецедент с други професионални групи¹⁷. Ако залогът на стачката бе да се промени мястото на образованието в социалното въображение на българите, да се промени и отношението към труда на учителите, то стачката завърши с неуспех. Интерпретациите на експертите в крайна сметка тържествуваха и именно те оставиха решаващ отпечатък върху смисъла на събитията. Колкото и значимо социално събитие да бе учителската стачка, тя едва ли промени с нещо българското общество. Въпросът е: можеше ли изобщо за го промени?

¹⁶ Волен Сидеров, *Атака настоява за оставките на Орешарски и Вълчев*, в-к «Атака», 13.10.2007, с. 12-13.

¹⁷ Правителството вече бе удовлетворило исканията за увеличение на заплатите на шофьорите на обществения транспорт, стачкували през лятото на 2007-а.